

11. Suspilno-politychnyi lad Ukrainy-Hetmanshchyny (druga polovyna XVII-XVIII st.). Pravova sistema Ukrainy-Hetmanshchyny (druga polovyna XVII-kinets XVIII st.). Obmezhenia ukrainskoi derzhavnosti v druii polovyni XVII st. [Socio-political system of Ukraine-Hetmanate (second half of XVII-XVIII centuries). The legal system of Ukraine-Hetmanate (second half of the eighteenth - end of the eighteenth century.) Restriction of Ukrainian statehood in the second half of the eighteenth century]. Retrieved from: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history//sereda/lektsiya-8-.pdf. [in Ukrainian].

12. DAChO, f. 128, op. 1, spr. 119.

13. DAChO, f. 128, op. 1, spr. 119.

14. DAChO, f. 128, op. 1, spr. 119.

15. DAChO, f. 128, op. 1, spr. 132.

16. DAChO, f. 128, op. 1, spr. 132.

17. DAChO, f. 128, op. 1, spr. 132.

18. DAChO, f. 128, op. 1, spr. 132.

19. Lapyn, V. (2000). *Postoinaia povinnost v Rossii [Permanent obedience in Russia]*. Ezhehodnyk S.-Peterburshkoho nauchnoho obshchestva ystorykov y arkhyvystov. St.Petersburg. Retrieved from <https://www.dissercat.com/>. [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК 94(477.5)025.171:72.02:725.961

Я.В. Чернякова

НЕВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ ЩОДО РЕМОНТУ МОСКОВСЬКОЇ БРАМИ ГЛУХІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті розглядаються матеріали фонду 128 Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО). У ньому зберігається корпус документів, які стосуються історії Глухівщини. Чимало матеріалів даного фонду розкривають певні аспекти соціального життя, роботи судових установ, демографічних проблем тощо.

В даній статті вводиться до наукового обігу документ, який стосується ремонту Московської кам'яної брами Глухівської фортеці у 1809 р.

Ключові слова: Глухів, Московська брама, Київська брама, будівництво, фортеця, ремонт, кошторис, документ.

Працюючи у Державному архіві Чернігівської області, привернув увагу документ, який містить відомості про історичну топографію м. Глухова модерного часу. Мова йде про фонд 128, в якому знаходиться справа під № 775 «Про ремонт Московських кам'яних воріт».

У статті авторка ставить за мету опрацювати та розкрити зміст документа, що вперше вводиться до наукового обігу, який до цього був невідомим для широкого кола дослідників.

Оскільки Московська брама не збереглася, для з'ясування її місця і значення у фортифікації Глухова слід подати стислу історію виникнення фортифікаційних споруд міста, розпочавши з першої згадки про нього у давньоруських літописах під 1152 роком, яка говорить про зупинку в Глухові військ князя Юрія Долгорукого зі своїми союзниками – величезним військом половців. У писем-

них джерелах жодного разу не зустрічається опису укріплення давньоруського міста, але про його значні розміри можна судити з того, що, вірогідно, воно здатне було прийняти таку кількість воїнів [1, с. 254]. Сучасні археологічні дослідження з'ясували приблизне місцезнаходження дитинця давньоруського Глухова, укріпленого посаду та деяких ремісничих районів.

Згадка про Глухів під 1352 роком сповіщає про жахливу подію – епідемію (ймовірно чуми), під час якої всі мешканці «ізомроша» [2, с. 12]. Майже триста років про Глухів як місто згадок не існує.

Про ранньомодерний Глухів збереглося чимало документальних свідчень. Перш за все слід згадати опис населених пунктів Новгород-Сіверського уїзду, де Глухів – це село, що належало Московській державі і після Деулінської угоди у 1618 р. перейшло до володінь Речі Посполитої.

У 1636 р. частину глухівських земель купує новгород-сіверський староста, князь О. Пясочинський. Він осаджує на глухівському «старосвітському городищі» свій двір, обнесений дерев'яним частоколом, і упродовж кількох років проводить фортифікаційні роботи по зведенню земляних та дерев'яних укріплень навколо центральної частини міста. Вони перетворили Глухів у міцно укріплену фортецю. Зберігся опис Глухова середини XVII ст.: «...А город Глухов стоит меж речки Усмани на острову, около посаду, меж речки, земляной город. На старосвицком городище сделано два земляных вала, около тех валов два рва; на том валу надолбы... на горе над речкою Усманью на осыпи поставлен острог дубовый, меж того острога ворота проезжие... около того острога сделан ров, а ров на острогу огорожен бревнами с одной стороны и подле того острога у земли сделан частик, колье дубовое...» [3, с. 16].

Про потужність глухівських укріплень говорить той факт, що у 1664 р. місто витримало облогу польського війська на чолі з Яном Казимиром II, яка тривала більше місяця.

Під 1685 роком Чернігівський літопис подає: «Того ж року в Глухові старий замок згорів августа 13» [4, с. 211]. Після цього в місті спорудили нову величезну загальноміську фортецю, що мала 5 брам: Київську – з західного боку, Московську – зі східного, Білопільську – з півночі, Путивльську – з півдня, безіменну – в районі Михайлівської церкви (в деяких джерелах вона згадується як Михайлівська брама).

Наступне століття фортеця зазнавала незначних пербудов, все більш набуваючи регулярних обрисів з п'ятикутними у плані бастіонами та з потрібними елементами класичної фортифікації [5; 6].

У 1748 р. Глухів спіткало велике лихо. Пожежа, що виникла на одній з міських садиб, знищила майже всю центральну забудову. Того ж року було переплановано напрямки центральних вулиць та реконструйовано міську фортецю. У 1749 р. під керівництвом мінера київського інженерного корпусу Юхима Наумова були споруджені нові дерев'яні брами – Київська, Москов-

Київська брама Глухівської фортеці. Фото початку ХХ ст.

ська і Путивльська. Пізніше, у 1766–1769 рр., за проектом архітектора А. Квасова спорудили муровані Київську і Московську брами [7, с. 314]. З деякими змінами і перебудовами Київська брама Глухівської фортеці дійшла до нашого часу.

Найбільш повну інформацію про планувальну структуру та забудову території фортеці після пожежі 1748 р. можна отримати з плану 1750 р., на якому позначено 9 фортечних брам. Назви чотирьох з них відомі: Київська, Московська, Білополівська та Путивльська. Ще п'ять брам були, скоріш за все, невеликими проходами у товщі міських укріплень. В купчій на ім'я Агафії Отрошихи, складеній 1721 р., згадується Некрасівська брама [8].

Глухівська фортеця втратила своє стратегічне значення наприкінці ХVIII ст., тому проектом перепланування Глухова 1802 р. була передбачена її ліквідація. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 р. за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя Олексія Куракіна. Тоді ж, за даними окремих дослідників, було знесено й Московську браму [9]. Але у нещодавно знайденому архівному документі ми можемо бачити розбіжність в датах: якщо до цього мова йшла про знесення брами у 1808 році, то справа, що датується 1809 роком, стосується питання ремонту Московських кам'яних воріт. Подаємо її мовою оригіналу.

«1809 года

Апреля 15

Господину Малороссийскому Генераль Губернатору

По случаю донесения мне глуховским полицмейстером 13 апреля въ Московскихъ каменныхъ воротахъ въ своде отъ оказавшейся съ давнихъ летъ трещины отвалилась столько кирпичей и мелкаго щебня и темъ угроживало ... обрушенностию, почему въ ... опасности въ проезде и переходъ теми воротами означавшаяся въ своде трещинами къ падению часть на одну сажень и полицмейстеромъ обрушена въ следствии чего донесь мне что губернаторский архитекторъ будучи в городе Глухове свидетельствовал каменные ворота и нашель что сводъ въ оныхъ, коего часто уже обрушилась имеет посередине и по бокамъ немалые трещины, и что весь сводъ угрожаетъ ... падениемъ: починить же непред темъ оного вовсе невозможно. А потому и нужно темъ весь сводъ сломать, и для полегкости стень на коихъ тотъ сводъ основанъ, кой также потрескалась, ... сделать вновь деревянный паталокъ, для поправления чего сочинень ... перед онаго полицмейстера донести мне за таковымъ учиненьемъ обрушениемъ не предстоить ли еще опасность въ падений какихъ либа частей техъ воротъ, и какие потребно принять къ отвращению того. На что губернаторский архитекторъ сочинил смету которую при семъ къ вашему сиятельству имею честь препроводить на благо рассмотрение.

Рапортъ

По предписанию вашего Превосходительства отъ 28-го числа прошлого апреля, о донесении не предоставит ли еще опасности въ падении какихъ либо частей въ московскихъ каменныхъ воротахъ, и какіе потребно принять меры къ отвращению того, какъ въ семь городе для учинения сметы о материалахъ потребныхъ для постройки лагерныхъ шалашей, находилъ Господинъ Губернский архитекторъ Карташевский...учинить о техъ воротахъ свое замечание, и о томъ донести отъ себя Вашему превосходительству; о чемъ рапортую, въ отвращение же опасности проезжающимъ теми воротами, въ оныхъ проездъ преграждень».

В документі міститься і кошторис на виконані роботи.

«Смета

Какое число потребно разныхъ матеріаловъ и суммы на покупку оныхъ и въ уплату мастеровымъ людемъ на разломку потрескавшогося каменнаго свода ... в место онаго вновь деревяннаго потолка въ Московскихъ каменныхъ воротахъ въ городе Глухове. 1809 года марта 18 дня.

	Число матеріаловъ	Примерные цены			
		одному		семь	
		руб-лей	коп.	руб-лей	коп.
1. На разломку и очистку всего потрескавшогося свода рабочимъ людемъ вообще полагается	-	-	-	10	-
2. На деланіе деревяннаго потолка потребно:					
Сосновыхъ бревень длиною 12 аршинъ, шириною 1, а толщиною 5 вершковъ на тремы	6	3	-	18	-
Сосновыхъ досокъ длиною 1 аршинъ, шириною 6, а толщиною 1 вершокъ	62	-	40	24	80
Сосновыхъ кругляковъ длиною 1 аршинъ, а толщиною 4 вершковъ на подставки къ стропиламъ	6	-	40	2	40
Плотникамъ за зделаніе вновь деревяннаго потолка съ подкрепленіемъ стропиль полагается	-	-	-	20	-
На деланіе потолка	-	-	-	75	20
3. На поделку нового потолка, съ ошкатуркою по стенамъ техъ местъ где своды очистятся: съ матеріалами и работою вообще полагается	-	-	-	10	-
Итого на разломку свода и деланіе въ место онаго деревяннаго потолка съ подтеркою въ Московскихъ каменныхъ воротахъ въ городе Глухове потребно всей сметы	-	-	-	85	20

Черниговский Губернский Архитекторъ Антонъ Карташевский» [10, арк. 26].

Отже, у 1809 р. на порядку денному стояло питання не ліквідації, а ремонту Московської брами. А далі історики, не маючи розлогого документального підґрунтя, зробили похибку у назвах брам колишньої Глухівської фортеці. Московські кам'яні ворота, збудовані одночасно з Київськими воротами на протилежних сторонах Глухівської фортеці у 1766–1769 рр., замикаючи її у східно-західному напрямку, взагалі випали із контексту, а

існуюча натепер Київська брама в історичній літературі перебрала на себе назву і Московської, і Триумфальної [11]. На питання, коли власне Московська брама була розібрана, поки що відповіді немає, але те, що у 1809 р. вона існувала – факт, підтверджений документально.

Згодом на місці східної ділянки валу, де стояли Московські ворота Глухівської фортеці, виникла Торгова площа шириною 90 м. Донині від колишньої фортифікації уціліла тільки західна лінія земляних укріплень уздовж вул. Валової протяжністю 1400 м. Посеред цієї лінії укріплень стоїть мурована Київська брама – пам'ятка архітектури, історії і містобудування національного значення.

У 2004 р. в східній частині міста проводились земляні роботи по упорядкуванню так званої «стометрівки» і створенні пішохідної зони на центральній Києво-Московській вулиці. У прокладеній траншеї в культурних шарах XVII–XVIII ст. посередині проїжджої частини було відкрито частину фундаменту невідомої споруди. А оскільки напрямком Києво-Московської вулиці, по якій у модерний час проходить головний шлях, що поєднував ці міста, з часом абсолютно не змінився, залишки фундаменту не могли належати житловому чи громадському будинку, а лише споруді з певним функціональним призначенням, як-от Московській брамі. Теоретично всі дослідники історії та архітектури древнього Глухова передбачали її розміщення в районі, де донедавна стояв пам'ятник Леніну, не враховуючи той факт, що Києво-Московський тракт проходив не осторонь, а через браму, як це показано на планах XVIII ст.

Розглядаючи залишки відкритої споруди, археолог Юрій Коваленко зробив висновок, що вони належать Московській брамі. Фундамент її південного пілона був складений з цегли, скріпленої вапняним розчином. Цегла покладена на масивну підкладку з дикого каменю потужністю 1–1,3 м. Підмурки північного пілона повністю були зроблені з дикого каменю і входили вглиб на 2 м. Посередині проїжджої частини між пілонами виявлений був шарок цегли та будівельного сміття. Цегла, використана для спорудження цих фундаментів, аналогічна зразкам, що застосовувались при будівництві споруд XVIII ст., зокрема Київської брами Глухівської фортеці.

Введений до наукового обігу документ щодо ремонту Московської брами у 1809 р., принаймні, робить її біографію хоча б на кілька років довшою, але містобудівний розвиток Глухова на початку XIX ст. рано чи пізно поставив би питання функціональності і існування фортифікаційних споруд у центральній частині міста. Коли власне Московська брама була розібрана – невідомо, як і той факт, що наведений документ міг стосуватися іншої, Київської брами, назва якої упродовж століть піддавалася різним варіаціям.

ДЖЕРЕЛА

1. Літопис Руський. Київ : Дніпро, 1990. 591 с.
2. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708-1782 рр.). Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.
3. Ткаченко В.К. Глухів: історико-краєзнавчий нарис. Харків, 1968. 144 с.

4. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ : Наш час, 2008. 320 с.

5. Коваленко Ю. О. Дещо про історичну топографію ранньо-модерного Глухова. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Київ, 2009. С. 86–90.

6. Пуцко В.Г. Церковна топографія Глухова XVII-XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Київ–Глухів, 2009. С. 90–96.

7. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Київ : Видавничий дім А.С.С., 2005. 584 с.: іл.

8. Державний архів Сумської області, ф. 684, оп. 1, спр. 1.

9. Гетьманські столиці України : Глухів. Режим доступу: [http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0/%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9/26160-2/%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2](http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9/26160-2/%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2).

10. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 775.

11. Київська брама Глухівської фортеці. Режим доступу: https://hlukhiv.com.ua/articles/architect/kyivska_brama_gluhivskoi_fortetsi.html.

Cherniakova, Ya.V. Unknown document for the repair of the Moscow Gate of the Hlukhiv fortress

The article deals with the materials of the Fund 128 of the State Archives of Chernihiv Oblast (DACHO). Many documents related to the Hlukhiv region are stored here and therefore are of particular importance to local historians and historians. Many materials of this fund reveal certain aspects of social life, judicial institutions, population demographics, etc. This article analyzes a document that relates directly to the Moscow Stone Gate.

The fortress of Hlukhiv lost its strategic importance at the end of the 18th century, that is why the project of redevelopment of Hlukhiv in 1802 envisaged its liquidation. Fortress shafts were excavated and ditches were filled in 1808. At the same time, according to some researchers, the Moscow Gate was demolished. But in a recent archival document, we can see a discrepancy in the dates: if this was about the destruction of the gate in 1808, then the case dating from 1809 concerns the repair of the Moscow Stone Gate.

Introduced to scientific circulation document on the repair of the Moscow Gate in 1809 at least makes its biography at least a few years longer, but the urban development of Hlukhiv in the early nineteenth century sooner or later it would raise the question of the functionality of fortifications in the central part of the city. When the Moscow Gate was actually dismantled, it is unknown how the document could refer to another, the Kyiv Gate, whose name has been subject to various variations over the centuries.

Key words: Hlukhiv, Moscow gate, Kyiv gate, construction, fortress, repair, estimate, document.

REFERENCES

1. Litopys Ruskyi [Chronicle of Rus]. (1990). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
2. Bielashov, V.I. (2005). *Hlukhiv – stolytsia Hetmanshchyny (Do «Hlukhivskoho periodu» istorii Ukrainy (1708-1782 rr.))*. [Hlukhiv – the capital of the Hetmanate (Before the «Hlukhiv period» of Ukrainian history (1708-1782))]. Hlukhiv: RVV HDPV. [in Ukrainian].
3. Tkachenko, V.K. (1986). *Hlukhiv: istoryko-kraieznavchyi narys*. Hlukhiv: historical and local history essay]. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Vecherskyi, V. (2009). *Hetmanski stolytsi Ukrainy [Hetman's capitals of Ukraine]*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].
5. Kovalenko, Yu.O. (2009). *Deshcho pro istorychnu topohrafiu rannomodernoho Hluhova. Something about the historical topography of early modern Hlukhiv*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*: zb. nauk. prats, pp.86-90. [in Ukrainian].
6. Putsko, V.H. (2009). *Tserkovna topohrafiia Hlukhova 17-18 st. [Church topography of Hlukhiv XVII-XVIII centuries]*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*: zb. nauk. prats, pp. 90–96. [in Ukrainian].
7. Vecherskyi, V.V. (2005). *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy. [Monuments of architecture and urban planning of Left Bank Ukraine]*. Kyiv: Vydavnychiy dim A.S.S. [in Ukrainian].
8. State Archive of Sumy region, f. 684, op.1, spr. 1.
9. Hetmanski stolytsi Ukrainy: Hlukhiv. Hetman's capitals of Ukraine: Hlukhiv Retrieved from <http://www.ukrcenter.com/Literatura/Viktor-Vecherskiy/26160-2/Gluhiv>.
10. State Archive of Chernihiv region, f. 128, op.1, spr. 775.
11. Kyivska brama Hlukhivskoi fortetsi. Retrieved from https://hlukhiv.com.ua/articles/architect/kyivska_brama_gluhivskoi_fortetsi.html.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94+908](477.52–21Глухів)«17»(093)

С.П. Тюльпа

ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХІХ ст.

Стаття присвячена історіографічній спадщині доби Гетьманщини в дослідженнях перших десятиліть ХІХ ст. Характеризуються особливості зародження наукових підходів до вивчення історії цього періоду, ідеологічні спрямованості та встановлення їх значущості у розвитку української історіографії. Особливу увагу приділено дослідникам історії гетьманської столиці – міста Глухова, які, так чи інакше, у своїх працях вивчали передумови, зміст або відображали різні аспекти життя Глухова як останньої столиці Гетьманщини, а потім адміністративно-територіального центру України.

Завданням цієї роботи є спроба найбільш повно та ґрунтовно систематизувати праці дослідників історії Гетьманщини перших десятиліть ХІХ ст., у першу чергу щодо столичного життя міста Глухова. При цьому предметом дослідження стали праці, в яких відображені явища і події української історії, пов'язані з розкриттям найголовніших сторін життя колишньої гетьманської столиці.

Ключові слова: історіографічна спадщина, Гетьманщина, місто Глухів, М.Є. Марков, М.Ф. Берлінський, Д. Вантши-Каменський, Олекса Мартос, М. Маркевич.

З перших десятиліть ХІХ ст. українська історіографія розвивалася у напрямі, який позначився ще наприкінці попереднього століття. Разом із тим, простежується розвиток інтересу до місцевої старовини, з'являються дослідження історії окремих міст або цілих областей України, їх деталізація, що приносить велику користь для історичної науки. Дослідники місцевої старовини спираються здебільшого на архівні документи й різні пам'ятки місцевих збірок та бібліотек, що значно розширює коло наукових розвідок та веде до збільшення історичного матеріалу. Їм належать праці, що безпосередньо або опосередковано відносяться до досліджуваної нами проблеми.

Одним із знаних дослідників когорти істориків-професіоналів перших десятиліть ХІХ ст., «які представляють не лише регіональну історіографію в традиційному сенсі сукупності досліджень минулого певних територій, але, – саме тому, що в системі суб'єкт-об'єкт історичного тексту географічні характеристики її складових здебільшого тотожні, – являють собою репрезентативний матеріал щодо можливостей вивчення регіональної специфіки історичного самопізнання та історичної самосвідомості», був Михайло Єгорович Марков (1760–1819 рр.) [5, с. 124]. З 1799 р. і до самої смерті він очолював заклади освітнього відомства регіону, будучи директором народних училищ Малоросійської губернії, а з 1805 р. – першим директором Чернігівської гімназії [3, с. 207].

Із робіт, підготовлених М.Є. Марковим до друку, за його життя вийшло шість – по три в Санкт-Петербурзі й Харкові. Ще дві його праці, відомі дослідникам кінця ХІХ – початку ХХ ст., зараз вважаються утраченими: «Замечания о первоначальной истории Малороссии» [5, с. 63] та «История учебных заведений Черниговской дирекции» [6, с. 10].

Найбільш вагомими для нас є наступні праці: «О родах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи и в продолжателях оной, до